

УДК 821.161.2.09 (Чикаленко)

Тетяна Шептицька

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСТВА НА ЗЛАМІ ЕПОХ У «ЩОДЕННИКАХ...» ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА

У статті проаналізовані роздуми Є. Чикаленка над долею українства на зламі віків. Суспільно-політичні обставини того часу вимагали від української нації не просто згуртування чи оборони власного мовно-культурного коду, а, передовсім, зростання національної самосвідомості. «Щоденники» Є. Чикаленка зафіксували не тільки знакові події доби, а й його бачення проблем національної ідентичності та українського національного характеру.

Ключові слова: Євген Чикаленко, українство, щоденник, українська ідентичність, національна вдача.

T. Sheptytska. Problemy stanovleniia ukrainstva na rubezhe epoch v «Dnevnikakh...» Evgeniia Chykalenko

В статті проаналізовані роздуми Євгенія Чикаленка о судьбе українства на рубеже веков. Общественно-политическая ситуация того времени требовала от украинской нации не просто объединения или защиты своего языкового и культурного кода, но, прежде всего, роста национального самосознания. «Дневники» Е. Чикаленко не только зафиксировали знаковые события эпохи, но и видение самого автора проблем национальной идентичности и украинского национального характера.

Ключевые слова: Евгений Чикаленко, украинство, дневник, украинская идентичность, национальный характер.

T. Sheptytska. Problems of the Ukrainians' forming on the border of epoches in Evgen Chykalenko's "Diaries"

E. Chykalenko's reflections above the fate of Ukrainians on the border of ages are analyzed in the article. Social and political circumstances demanded from Ukrainian nation not simply rallying or defensive own lingual-cultural code, and, foremost, development h of national consciousness. E. Chykalenko in his «Diaries» fixed not only important events of that time, but also his visions of problems of national identity and Ukrainian national character.

Key words: Evgen Chykalenko, Ukrainians, Diary, Ukrainian identity, national character.

Щоденники всупереч суспільним стереотипам та швидкоплинній моді були і залишаються найінтимнішим способом спілкування індивіда з собою та навколишнім світом. У цьому особливому, але доволі поширеному жанрі мемуарної літератури свобода думки і вислову обмежена лише волею автора, рівнем його культури та, можливо, певними моральними приписами. Зрідка на тематику та розлогість щоденникових записів може впливати такий деструктивний чинник, як страх перед зовнішнім оком – чи то читача, чи то цензора. Звісно, тоді автор не дозволяє собі щиро й беззастережно описувати важливі для нього емоції та події, зводячи повнокровний і нестримний струмінь життя до сухих, безбарвних коментарів. Однак більшість щоденників, оприлюднених, зматеріалізованих у вигляді книги і тим самим присутніх уже в сучасному інформаційно-комунікативному полі, свідчать про відвертість і нелукавство їхніх творців.

Українська традиція «щоденникописання» нараховує не одне століття, що дозволяє простежити упродовж тривалого часу, як зміни у приватній сфері та побуті української людності, так і більш вагомні речі, як-от: вплив історико-культурних трансформацій тієї чи іншої доби на розвиток національної самосвідомості, зародження й функціонування різних ідеологій, особливості становлення українського руху тощо. Зрозуміло, щоденники Т. Шевченка, Д. Донцова, В. Винниченка, О. Довженка, В. Дрозда та інших суттєво різняться не тільки тематикою, лексичним розмаїттям, топографічними деталями, але й історичним тлом, реакцією на суспільно-значущі події. Поза будь-яким сумнівом, манера і логіка викладу, акцентування на проблемах громадського чи особистого життя, зрештою, сам спосіб розмірковування залежать від літературного хисту автора, його освіченості, темпераменту, прагнення до самозаглиблення, уміння спостерігати, аналізувати та систематизувати.

З-поміж чималої кількості текстів, нині доступних для уважного вивчення, варто виокремити щоденники Євгена Чикаленка. Привабливість цих записів умотивовується кількома вагомими чинниками. По-перше, вони належать відомому громадсько-політичному та культурному діячеві, потужному видавцеві, меце-

нату, якому все життя боліла доля України та українства. Євген Чикаленко з його небайдужістю, активною життєвою позицією, гострим розумом та великою працездатністю був учасником, а нерідко й ініціатором багатьох знакових подій свого часу, щиро дбав про збереження національної культури та рідного слова, виховував молодь і допомагав старшому поколінню української інтелігенції. По-друге, написання щоденників припадає на переломний, певною мірою трансформаційний, період у нашій історії. На зламі XIX і XX століть українці доволі швидкими темпами почали опановувати нові методи політичної боротьби та ідеологічних змагань, перейшовши від створення громадських осередків до партійного будівництва, від записів народної творчості та консервування старожитностей до розпрацювання культурницько-освітніх програм, від констатації до дії. Зростанню національної самосвідомості також сприяла поширювана у численних партійних деклараціях і наукових працях ідея української самостійності та соборності, ґрунтована на етнічній окремішності українців, їхній самотності та праві на самоствердження. Щоденники Є. Чикаленка дають можливість побачити ці епохальні зміни крізь призму сприйняття неординарної, талановитої особистості, зануритися у бурхливий вир якісного визрівання українського руху, відчутти гарячий подих революційної доби.

Фактично усі дослідники спадщини Є. Чикаленка зауважували граничну відвертість, об'єктивність та достовірність його щоденникових записів [3; 2]. У своїх мемуарах він розкривається і як турботливий батько, який переймається здоров'ям, вихованням та майбутнім дітей, і як вправний хазяїн, який намагається застосовувати новітні методи господарювання, і як мудрий політик, який уміє долати перешкоди та залагоджувати непорозуміння між українськими діячами. Однак, попри значні особистісні та автобіографічні моменти, «щоденник Є. Чикаленка – це, насамперед, свідок епохи. Правда, є тут і болючі, трагічні роздуми про минуле, сучасне та майбутнє, присутній і уявний читач, але автор не сперечається з ним, не кидає йому виклик, а певною мірою закликає до роздумів, до розмови: «І так, знов кажу...»; «Я й досі тієї думки...»; «Знов кажу...»; «Я гадаю...» тощо. Він виступає як свідок історії відновлення української державності, історії XX ст., а не тільки як хроніст своєї замкнутої спільноти» [4, с. 194].

Євген Харлампійович досить відповідально та виважено ста-

вився до власного писаного слова. Зрозуміло, що до такої своєрідної обережності його спонукали обставини тогочасної суспільно-політичної дійсності з постійними утисками, обмеженнями свобод, із нападками на українців у пресі, з переслідуваннями та арештами. Апологети й узаконені оборонці російського самодержавства бачили крамолу та недозволене вільнодумство у найневинніших речах. Атмосфера тотального шпигунства й підозри інколи призводила до парадоксальних ситуацій. Є. Чикаленко згадав про одну з них, формулюючи самонастанову контролювати висловлювання: «Я записав оце в свій щоденник про свій відпочинок посеред ягнят та козенят і думаю собі, що колись цей щоденник і попаде в руки жандармів, то вони ще подумают, що це якась конспірація, як трапилось колись з щоденником В. П. Степаненка. Він колись вів дневник і записав у ньому, що передав додому через студента Стобвина білизну. Коли жандарми захопили цей дневник, то не повірили, що мова йде про справжню білизну, подумали, що тут треба розуміти якусь нелегальщину і арештували обох, довго мучили їх в тюрмі, щоб вони признались, що законспіровано під словом «білизна». Висновок: як треба обережно в наші часи писати щоденники та листи» [5, с. 223]. Проте багаторазово зацентована самим автором «обережність» мотивувалася не паралізуючим страхом перед можливим покаранням, а сердечним уболіванням за долі співробітників, однодумців, друзів, знайомих. Пізніше Є. Чикаленко наголошував: «Я перестав його (щоденник – *Т. III*) писати мало не чотири роки тому, як почалася війна, а з нею й цькування всього українського і мене особисто. Я боявся, щоб писання моє не попало в руки жандармерії і не наробило лиха людям, про яких я згадую. Правда, я й всі свої мемуари писав так обережно і так не повно, що й на половину вони не схожі на дійсність» [6, с. 7]. Оце наполегливе дотримання біблійного «Не нашкоть ближньому» разом із дійсним хвилюванням за інших та цілковитою відсутністю самозакоханості формують образ Є. Чикаленка як високодуховної, неогоїстичної людини.

Звісно, Є. Чикаленка часом охоплювали сумніви стосовно корисності його писань для майбутніх поколінь. Адже, маючи незашорений погляд на українські проблеми та прагнучи до достовірності, він відверто розповідав про події національно-культурного життя України на зламі епох, не приховуючи проблем, суперечок,

негідних вчинків чи, навпаки, величних. Автор зізнавався: «Мені навіть скільки раз приходило на думку кинути все оте писання в грубу. Бо навіщо воно? Наприклад, я описую Грінченка, Грушевського, такими, як я їх знав, розумів з всіма їхніми хибами, яких я не міг супокійно переносити. Але для історії українського відродження це не має ніякого значення і, може, якраз їхні хиби, оте надмірне тщеслав'є, славолюбіє, упертість і були тим імпульсом, що примушували їх робити, і в результаті вони зробили колосальну роботу в порівнянні з роботою зробленою скромними, м'якими, безкорисними діячами нашими» [6, с. 7].

Є. Чикаленко понад усе хотів, щоб українська справа мала світле майбуття, волів, щоб українство на позвах з історією стало консолідованою, організованою силою, здатною боронити свою територію, власну мову та культурні здобутки. Він, людина практики та чину, у щоденникових записах перетворюється на мислителя, який дошукується причин слабкості українського руху, відсутності зрозумілих для широкого загалу цілей, розмірковує над способами витворення справжньої України. Суттєвою перешкодою на шляху формування життєздатної української нації, на переконання Є. Чикаленка, була розмитість, неструктурованість, неповноцінність прошарку національних провідників. Він стверджував, «що рух наш ніколи не вмере, а коли й іде пиняво, то через те, що у нас нема буржуазії своєї. Панство наше давно покинуло народ і приєдналося до російської або польської культури, а народ zostався сам з своєю некультурністю. Рух наш держиться майже виключно тільки поповичами, а матеріально підтримується двома-трьома капіталістами, що вийшли з низів. На дворянство, очевидно, нам треба махнути рукою, ми вже його не повернемо, а треба покласти всю надію на буржуазію, що впливає наверх з народних мас» [5, с. 68]. Фактично йшлося про плекання національної еліти, спроможної обстоювати, перш за все, українські інтереси, а за відсутності власних державних структур духовно й політично інтегрувати суспільство на вирішення націєтворчих проблем та на здобуття суверенітету.

На зламі XIX–XX століть українство віч-на-віч опинилося перед викликом наступальної урбанізації. Місто як носій та ретранслятор ідей, образів, потенцій і перспектив стало результатом історичного розвитку людства та вимагало якісно інших норм поведінки та проявів суспільного буття. Культивуючи індиві-

дуальну й соціальну свободу, місто водночас підпорядковувало собі навколишнє середовище, міцно прив'язуючи духовний світ особи (і громади) до власних безпосередніх життєвих обставин і потреб. Українці тяжко завойовували міський простір, часто іншомовний та іншокультурний, втрачаючи у гонитві за цивілізаційними благами національне обличчя. Є. Чикаленко оцінює роль міста, а також зацікавлення городян українським рухом, передусім, з позиції видавця. На його думку, мешканці міста мають кращі можливості для прояву національного чуття, симпатії до прогресивних ідей, оскільки їм не погрожують санкціями за передплату української газети. Крім того, доволі дрібна частка міських читачів спонукає Є. Чикаленка до висновку про згубний вплив русифікаторської політики уряду, що перешкоджає витворенню української національної ідентичності. Він зазначав: «По городах нема ще інтелігенції, яка говорила б по-українському вдома, в родині, на улиці і взагалі скрізь, вона ще тільки народжується. Про сільський народ я й не кажу, бо він або зовсім неграмотний, або покалічений російською школою і не може, а то й не хоче читати української газети, яка пишеться мовою, виробленою хоч і на народній основі, але з масою слів і виразів не народних і чужих народів, бо він їх не чує ні в школі, ні в суді, ні в житті. ... Але міста наші так змосковлено, що дуже, дуже малий процент людности проявляє якийсь інтерес взагалі до українства. І тут українську газету випикує людина тільки національно свідомо» [5, с. 47–48].

У щоденникових записах Є. Чикаленка натрапляємо також на гостре оскарження негативних рис української національної вдачі. Ця його настанова цілком відповідає як традиції національної (само)критики, представленій у працях М. Грушевського, Д. Донцова, В. Липинського тощо, так і пошукам сучасних дослідників. Так, В. Храмова у передмові до книги М. Шлемкевича «Загублена українська людина» наголошує: «... вивчаючи українську ментальність, не досить обмежитися панегіриком на честь українця (хоча б він того й заслуговував) та пошуком «зовнішнього ворога», що понівечив, занাপастив нашу Правду, Волю і Долю (на жаль, саме ця тенденція превалує). Річ у тому, що українська душа сама безпосередньо причетна до «вибору» народом своєї історичної долі, а це не дає «підстав плекати» хибне почуття власної чистоти. «Ворог» не лише ззовні, але й

всередині нас. Часом, всупереч волі й розуму, він, підіймаючись з глибин підсвідомого, шалено проривається у свідомість, за-тьмарює її та визнає трагічність незворотнього перебігу подій» [7, с. 4]. Українська нація, за твердим переконанням більшості філософів, етнографів та соціологів, вирізняється такими рисами, як ідеалізм та індивідуалізм, толерантність до чужинців та міцний зв'язок із землею, м'якість та сильна перевага чуттєвого елемента над раціональним, терпимість та деяка замріяність, ліризм та працелюбність тощо. На жаль, «поодинокі складові частини національної вдачі, які на перший погляд можуть нам бути симпатичними та видаватися навіть корисними, при зрілій розвазі виявляються як дуже небезпечні для долі народу явища. Надмірний ідеалізм, що цілковито не оглядається на вимоги дійсності, – непогамовний індивідуалізм, що відкидає всякий авторитет, заперечує значення традиції, а власні інтереси ставить вище від добра спільноти, – перевага чуттєвості над розсудком, – ба навіть це в нинішніх часах дуже популярне прив'язання до землі, до скиби, а наслідком цього домінуюча роля селянства в складі українського громадянства – це назагал беручи поважні хвороби, які при несприятливих умовах можуть довести до катастрофи» [1, с. 20]. З-поміж негативних, деструктивних рис, що гальмують процес українського націєтворення, Є. Чикаленко виокремлював сумнозвісне «моя хата скраю». Порівнюючи німців та українців, використовуючи для аргументації незначну побутову ситуацію, він доводить згубність подібної байдужості для загального добра. Є. Чикаленко пише: «У німців на Херсонщині я бачив, що як сказиться собака, то вони верхи за нею женуться, поки не вб'ють, бо знають, що вона десь наробить шкоди. А як у нашого чоловіка сказиться, то він тільки від хати нажене, щоб дітей його не покусала, а про сусідських йому й байдуже; він знає добре, що скажена собака додому не вернеться. А не здумує того, що його собака покусав чужу, а та може покусати його власних дітей. Отак і ви, міркуєте: «Ми самі не п'єм, то нам байдужки, що робиться на селі», а не здумаєте того, що коли нема ладу в селі, то й вам вже самим погано. Як отак міркувати, як ви міркуєте, то ніколи не можна дождатись кращих часів. Зі злом треба боротись, винищувати, бо воно на нас же самих може обернутись, як скажена собака» [5, с. 56]. На думку автора, подібний психологічний комплекс не просто ускладнює комуніка-

цію між членами однієї громади, а й не дозволяє українцям упорядкувати суспільне життя за законами логіки та раціоналізму й згуртуватись заради боротьби з пригноблювачами.

Є. Чикаленко, поза сумнівом, є однією з найяскравіших постатей українського відродження кінця XIX – початку XX століть. Людина невтомної енергії та великої працездатності, він долучався до найрізноманітніших подій культурного та суспільно-політичного життя доби, хай це було видання часописів, організація Шевченкового ювілею, допомога хворим письменникам чи просто участь у дискусіях щодо напрямних українського національно-визвольного руху. Відчуваючи відповідальність перед майбутніми поколіннями, Є. Чикаленко не лише ретельно занотовував у щоденники порухи власної душі, думки та переживання, а й намагався передати живу атмосферу того вибухового часу. Описуючи перешкоди, з якими мало справу українство на зламі епох – від цензурних утисків до від'ємних рис національної вдачі, Є. Чикаленко переконував і себе, і можливих читачів у життєздатності української нації, у її спроможності вибороти право на атономне існування.

Література:

1. Мірчук І. Світогляд українського народу (спроба характеристики) / Іван Мірчук. – Прага, 1942. – 21 с.
2. Погребенник Ф. Невідомі щоденники Євгена Чикаленка / Федір Погребенник // Слово і час. – 1993. – № 10. – С. 25–30.
3. Старовойтенко І. Євген Чикаленко та його спадщина в українській історіографії / Інна Старовойтенко // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій ; відп. ред. О. А. Удод. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 18. – С. 151–163.
4. Харлан О. «Щоденник» Євгена Чикаленка 1918–1919 рр.: Україна крізь призму катастрофізму / Ольга Харлан // Актуальні проблеми слов'янської філології : міжвуз. зб. наук. ст. / [редкол. : В.О. Соболев (відп. ред.) та ін.]. – К.–Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. – Вип. XI : Лінгвістика і літературознавство. – Ч. II. – С. 193–200.
5. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). У 2-х т. : Документально-художнє видання / Євген Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. – Т. 1. – 428 с.
6. Євген Чикаленко. Щоденник (1918–1919). У 2-х т. : Документально-художнє видання. – К. : Темпора, 2004. – Т. 2. – 464 с.
7. Шлемкевич М. Загублена українська Людина / Микола Шлемкевич. – Нью-Йорк, 1992. – 158 с.